

Middelnederlandse weispreuken

door

Guy JANSSENS

0. INLEIDING

Er zijn in het Nederlands enkele honderden spreekwoorden en zegswijzen bekend i.v.m. het jachtbedrijf (zie o.a. Hermans 1947 en 1951, Janssens 1977), die ik voortaan *weispreuken* zal noemen. Deze term komt niet voor in de Nederlandse woordenboeken. De etymologie van het eerste element *wei*, mnl. *weide*, onfr. *weitha*, is omstrede. Het woord wordt gewoonlijk in verband gebracht met ohd. *weida* 'jacht, visvangst', uit germ. *waiϕiô- met als mogelijke betekenissen 'jacht, het rondzwerfen', op zijn beurt mogelijk uit PIE *woi-t(i)â-, dat in verband wordt gebracht met de begrippen 'vervolgen, op iets af gaan, streven naar' (cf. Franck-Van Wijk / Van Haeringen 1912 / 1936, De Vries 1971, WNT XXV-6 1990). Onder het tweede element van de term *weispreuken* vat ik alle vaste verbindingen samen die verder eventueel kunnen worden onderscheiden in spreekwoorden, zegswijzen of uitdrukkingen, citaten, aforismen, enz. (cf. Geeraerts & Janssens 1982).

In deze bijdrage wil ik een eerste verkenning maken van onze oudst-geattesteerde weispreuken, d.w.z. die vóór het jaar 1501, zoals ze opgenomen zijn in het *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW) of in de *Proverbia Communia*. Laatstgenoemd werk behoort tot de vroegste spreekwoordenverzamelingen in een Germaanse taal (cf. Jente 1947). Er zijn twaalf verschillende drukken van bekend, die waarschijnlijk tussen 1480 en 1497 zijn gepubliceerd. Negen van de twaalf drukken zijn in het Nederlands, de andere zijn een Nederlandse vertaling. De *Proverbia Communia* bevatten ruim 800 spreekwoorden en uitdrukkingen (met hun Latijnse vertaling), waarvan een tiental tot de weispreuken kunnen worden gerekend.

1. HISTORISCHE EN MAATSCHAPPELIJKE ACHTERGROND

Het jachtbedrijf is zeer oud. Oorspronkelijk jaagde de mens om zich te voeden en doodde hij ook dieren om zich te verdedigen. Maar toen men zich op de veeteelt en landbouw begon toe te leggen,

raakte het aspect voedselverschaffing steeds meer op de achtergrond en werd het vermaakkarakter van de jacht almaar belangrijker. Utilitaire aspecten waren voortaan vooral nog dat het wildbestand moest worden beheerd opdat de landbouw er niet te veel schade van zou ondervinden, en dat de grote roofdieren (zoals wolven) moesten worden gedood om mensen en vee te beschermen (cf. Dam 1953).

Wat het jachtrecht betreft, mocht er in het begin vrij worden gejaagd, maar toen de mens zich definitief aan de landbouw had gezet en een groot gedeelte van de gronden daardoor in het bezit was gekomen van degenen die ze vruchtbaar hadden gemaakt, kon die oorspronkelijke jachtvrijheid niet blijven bestaan (cf. Braas 1954). In het rechtssysteem van de Romeinen bijvoorbeeld, was de jacht wel vrij, maar kon elke grondbezitter aan derden — o.a. aan jagers — de toegang tot zijn gronden verbieden om zijn veldvruchten te beschermen of om welke reden ook. Dit was een grote beperking van de jachtvrijheid: theoretisch bestond het stelsel van de vrije jacht nog, praktisch echter was men aan een grondeigendomsjachtrecht toe (cfr. Van der Vorst 1965). Bij de Germanen bestond een vergelijkbaar systeem: elke vrije man — zowel onderdaan als vorst — mocht er onbeperkt jagen op de gemeenschappelijke weiden, bossen, heidevlakten, moerassen en braakliggende gronden van de eigen stam (cf. Gillissen 1974).

In de loop van de middeleeuwen is het jachtrecht geleidelijk een exclusief recht geworden, in principe voorbehouden aan de vorst. De eerste grote inbreuk van de vorst op het vrije Germaanse jachtrecht was het foreestrecht (cf. Van Oorschot 1974). Volgens dit koningsrecht mocht de vorst uitgestrekte terreinen voor zich reserveren — *foreesten* genoemd (cf. Du Cange II, Niermeyer 1976 en MNW II) —, die oorspronkelijk aan niemand hadden toebehoord. De vorst sloot over deze gronden elk mogelijk recht van derden uit, ook de gebruiksrechten als landbouw, vetweiderij, het hakken van hout, de vestiging op onontgonnen plekken en de jacht op groot wild (cf. Smit 1911). Onder de regering van Karel de Grote werd *foreest* voor het eerst vermeld als „koninklijk privatief jachtgebied”. De opeenvolgende vorsten hebben in toenemende mate gebruik gemaakt van het foreestrecht, dat in de loop van de middeleeuwen ook op de landheren is overgegaan. Uit het foreestjachtrecht is bovendien het recht van de heer afgeleid om voorschriften uit te vaardigen met betrekking tot de jacht, ook buiten de foreesten (cf. Van Oorschot 1974).

Een tweede grote inbreuk op het Germaanse vrije jachtrecht was het waranderecht (cf. Smit 1911 en Van Oorschot 1974), d.i. het recht om in een niet-afgesloten domein, onverschillig of dat aan an-

deren toebehoorde, met uitsluiting van anderen (waartoe ook de eigenaar van de grond kon behoren) het kleine wild te jagen of te vangen. Zo'n jachtgebied werd *warande* genoemd (cf. Du Cange VIII, Niermeyer 1976 en MNW IX). In Brabant is het warandestelsel waarschijnlijk ingevoerd op het einde van de dertiende eeuw. De vorst kon dit recht aan derden overdragen en in de loop der jaren is het leenrecht het recht van warande gaan beheersen: de waranden werden — om economische en politieke redenen — veelvuldig in leen gegeven. Het kwam vaak voor dat er in een heerlijkheid een warande bestond die aan de heer behoorde en het gehele grondgebied van de heerlijkheid bestreek. Zo verkreeg de heer het exclusieve jachtrecht over zijn gehele grondgebied (cf. Van Oorscot 1974).

In de loop van de middeleeuwen is het oorspronkelijke vrije Germaanse jachtrecht dus geleidelijk door de vorst teniet gedaan en door een exclusief regaal jachtrecht vervangen, dat beetje bij beetje op de graven en heren is overgegaan (cf. Von Forell 1964, Brander 1971 en Van Oorscot 1974). In de zestiende eeuw was dit proces op enkele uitzonderingen na voltooid: de gewone man had het recht tot jagen toen volledig verloren (wat duidelijk blijkt uit o.a. het plakkaat d.d. 14 augustus 1517 in de *Placcaten van Vlaendren* (Gent 1559-1767) I, 407-410), behalve de inwoners van Brabant, die ook na 1500 nog zekere jachtprivileges bleven genieten (in theorie althans) (cf. Smit 1911, Braas 1954 en Van Oorscot 1974).

Er waren in de middeleeuwse Lage Landen drie hoofdcategorieën van mensen die zich met het jachtbedrijf bezighielden: de „hoofse jagers”, hun jachtpersoneel en een groep die men „broodjagers” zou kunnen noemen. De activiteiten van deze laatste categorie, doorgaans gewone lieden uit het volk, werden in de loop der tijden aan steeds meer en strengere beperkingen onderworpen (tot de broodjagers vaak volledig in de illegaliteit belandden en wildstropers werden). De broodjagers beoefenden voornamelijk de vangjacht (o.a. eenden), een activiteit die zich vrijwel beperkte tot het inrichten van vangplaatsen en het slachten van de bemachtigde dieren (cf. Dam 1953). Deze jachtmethode was erop gericht met zo weinig mogelijk middelen in de kortst mogelijke tijd zoveel mogelijk wild te vangen, voor de eigen vleesvoorziening of voor de verkoop. Het is niet helemaal duidelijk in hoeverre de broodjagers hebben bijgedragen tot een verrijking van de Nederlandse jagerstaal en weispreuken. Hun idioom is vooral een gesproken (vak)taal geweest, waarvan relatief weinig schriftelijk is overgeleverd (cf. Dahles 1986).

De categorie van de „hoofse jagers”, bestaande uit leden van de adel en enkele gegoede burgers, jaagde voor haar plezier. Zij prefeerden jachtvormen die bij uitstek een vermaakarakter bezaten, zo-

als de valkerij, de zgn. lange jacht (te voet) met windhonden en de parforcejacht (te paard) met de meute. Deze jachtvormen werden ook *weispel* genoemd, en als spel werden ze beoefend. Men ging op jacht om in gezelschap van standsgenoten een spannend schouwspel bij te wonen, niet om veel wild te bemachtigen. Het jagen als zodanig liet men aan afgerichte dieren (honden, haviken, valken) en aan het jachtpersoneel over. Men genoot slechts als toeschouwer van de krachtmeting tussen tamme en wilde dieren. Daarnaast was er echter ook een ander type adellijke jagers: zij die zelf zeer actief en gepassioneerd achter het wild aangingen, die de jacht zagen als een strijd tussen mens en dier, soms ook als oefening voor de oorlog.

Met uitzondering van de valkejacht, die een eigen traditie kende, werd het hoofse weispel in de Lage Landen grotendeels volgens het Franse voorbeeld beoefend (cf. Dahles 1986). De Franse hofsamenleving hechtte sterk aan uiterlijke gedragvormen, etiquette en ceremonieel (cf. Elias 1969). Het is dus niet verwonderlijk dat de jacht-etiquette en jagerstaal er een hoge vlucht namen. Toen in het kader van centraliserende tendensen in de Franse samenleving de jacht een koninklijk privilege werd, verkoos men jachtvormen die de deelname van de gehele hofhouding toelieten. Zo werden de parforce- en de valkejacht de voornaamste vermaken van de hoofse adel. Daarbij ging het niet om het jagen als zodanig, maar veeleer om het vertoon, de naleving van gedrags- en kledingvoorschriften en het correcte gebruik van een speciale terminologie (cf. Dam 1953). De hoofse jagers streefden naar een toenemende verfijning van etiquette en taal, die als onderscheidingsmiddelen gingen dienen. Beheersing van het jachtceremonieel en de terminologie vormden belangrijke criteria voor het lidmaatschap van de hofsamenleving. De hoofse jagerstaal was dus niet alleen een vaktaal maar duidelijk ook een standstaal.

2. ENKELE MIDDELNEDERLANDSE WEISPREUKEN: BETEKENIS, OVERLEVERING, VARIANTEN EN EQUIVALENTEN, HERKOMST

1. *Blodere was hi dan een hase*

Bron: Sp. hist. IV, 53, 16 (ca. 1270); MNW.

Betekenis: de enige verdediging van de haas is zich verbergen of vluchten. Hij staat daardoor niet bepaald bekend als een moedig dier. De angst van de haas wordt hier gebruikt als referentiepunt.

Overlevering en varianten:

- *Zo bang* (ook: *zo vervaard*, *zo blo*), *als een haas* (o.a. Harreb. 1858; GVD 1984; Versch. 1991).
- *Hij ziet er uit als een gespannen haas* (Harreb. 1858).
- *Haas vreten* (ook aaneengeschreven) (o.a. Stoett 1943; Hermans 1947; Brouwers 1965; Ter Laan 1950; Stoett 1974; GVD 1984; Versch. 1991).

Commentaar: Volgens het oude volksgeloof nam men door het eten van haas de bange aard van het dier in zich op.

Vandaar ook: *haasvreter* „bloodaard, bangerik” (GVD 1984; Versch. 1991).

2. *Leringhe doet den hont hasen vaen*

Bron: Dietsche Doct. I, 113 (1345); MNW.

Betekenis: door africhting en ervaring zal de (jonge) hond steeds beter worden in het vangen van hazen.
„Oefening baart kunst”.

3. *Die honden heeft, die jaghe voort*

Bron: Minnen loep I, 176 (1411); MNW.

Betekenis: zolang je ergens de middelen (en de kracht) toe hebt, moet je verder doen (moet je volhouden).

4. *Hi verliep allen honden, die ter yacht lopen conden*

Bron: Minnen loep IV, 2097 (1411); MNW.

Betekenis: Oorspronkelijk gezegd van een hond die sneller liep dan alle andere. Meer in 't algemeen van iemand die ambitieus is, die harder werkt dan de anderen.

5. *Datmen mit onwilligen honden qualyken hasen vanghen kan*

Bron: Matth. Annal. 1, 416 (1481-1483); MNW.

Betekenis: met onwillige mensen bereikt men niet veel.

Overlevering en varianten:

- *Mit onwillige Honden is quaet Haesen te vanghen / Met onwillige honden is het kwaad hazen vangen* (en spellingvarianten) (o.a. Kamper Spreekw. 1550; Prov. Belgica 1610; Mergh 1644; Sprenger 1839; Harreb. 1858; WNT 1912; Stoett 1943; Prisma 1964; Ter Laan 1950; Stoett 1974; GVD 1984; Versch. 1991).

- *Met onwillighe bonden eest quat iaghen* (en spellingvarianten) (Prov. Comm. Delft 1495; Prov. Teutonica 1551; Merula 1605; Cats 1726; Hermans 1947).
- *Men jaecht niet, zonder moeyt'en pijn,
Met bonden, die onwilligh zijn* (De Brune 1636).

Equivalenten in andere talen:

- Latijn: - *Impromptis canibus nil venator capit ullus* (Hermans 1947).
- *Sultitia est venatum ducere invitae canes* (Plautus).
- Frans: - *Chien qu'on mène à la chasse contre son gré ne prendra pas de gibier.*
- Duits: - *Mit unwilligen (faulen) Hunden ist böse jagen.*

6. *Beter eenen voghel ondert net dan X. in de lucht*

Bron: Prov. Comm. 50 / 135 (Delft 1495).

Betekenis: weinig maar zeker, is beter dan veel dat onzeker is.

Overlevering en varianten:

- *'t Is beter een Mussche, in der handt, dan een Krane oppet dack* (Gem. Duytsche Spreckw. 1550).
- *Beter is eenen voghel inder hant / dan duysent inder locht* (Prov. Teutonica 1551).
- *Beter eenen voghel in de hant dan thien over 't land* (Goedthals 1568).
- *Beter eenen voghel inde handt, dan seven inde locht* (David 1606).
- *Een voghel in de hand veel eer,
Als zeven in de locht, en meer* (De Brune 1636).
- *Beter een vogel in de hand dan tien die vliegen* (Gezelle z.j.).
- *Beter één vogel in de hand dan tien in de lucht* (o.a. Hermans 1947; Brouwers 1965; GVD 1984; Versch. 1991).

Equivalenten in andere talen:

- Frans: - *Un moineau dans la main vaut mieux qu'une grue qui vole.*
- *Moineau en main vaut mieux que pigeon qui vole.*
- Duits: - *Besser ein Vogel in der Hand als zehn über Land.*
- *Ein Sperling in der Hand ist besser als eine Taube auf dem Dache.*
- Engels: - *A bird in the hand is worth two in the bush.*

7. *Die hase wilt altoos weder daer hi gheworpen es*

Bron: Prov. Comm. 56 / 199 (Delft 1495).

Betekenis: de haas gaat altijd terug naar zijn geboorteplek.
Ieder houdt van zijn geboortestreek.

Overlevering en varianten:

- (...) en daerom seghtmen vande Hasen, als men van de menschen doet, *dat een mensch geern is daer hij geboren is, ende een haes daer hij is geset* (Jacht-Bedryff 1635).

- *Een haas wil altijd (weer) naar de streek waar hij geboren is* (Brouwers 1965; Ter Laan 1950; VD Spreekwdb. 1988).

Equivalenten in andere talen:

Frans: - *Le lièvre revient toujours à son gîte* (retourne toujours au lancer / va toujours mourir au gîte).

Duits: - *Wo der Hase geworfen wird, will er bleiben.*

Engels: - *The hare always returns to her form.*

8. *Die alle telgheren ontsiet en vare te woude iaghen niet*

Bron: Prov. Comm. 62 / 264 (Delft 1495).

Betekenis: Wie bang is van de takken moet niet in het bos gaan jagen. Wie iets wil doen, moet niet bang zijn van de moeilijkheden die eraan verbonden zijn.

Vergelijk:

- *Der al hecken ontsiet der en vaer tzo wald iaghen niet* (Prov. Comm. 63 / 264, Deventer 1495).

Equivalenten in andere talen:

Frans: - *Qui craint les feuilles, ne doit aller au bois.*

Duits: - *Wer das Laub fürchtet, bleibe aus dem Walde.*

Engels: - *He that fears leaves let him not go into the wood.*

9. *Goede iaghers sporen nauwe*

Bron: Prov. Comm. 72 / 376 (Delft 1495).

Betekenis: Goede jagers speuren nauwkeurig. Een vakman gaat precies te werk.

Overlevering en varianten:

- *Goede iaghers sporen nau / Goede jagers sporen nauw* (en spellingvarianten) (o.a. Prov. Teutonica 1551; Harreb. 1858; Hermans 1947).

- *Ghoe jaghers sporen nau* (en spellingvarianten) (Prov. Belgica 1610; Mergh 1644).

- *Een rechte wey-man spoort zeer nauw;
En hoe hij loopt, hy wert niet flauw* (De Brune 1636).

10. *Hoeren ende hasen sijn quaet te temmen*

Bron: Prov. Comm. 74 / 399 (Delft 1495).

Betekenis: Een haas is zo goed als niet tam te maken. Iemands aard is moeilijk te veranderen. Meestal gebruikt m.b.t. personen die zich moeilijk aanpassen aan de normen van de maatschappij.

Overlevering en varianten:

- *Hasen en bouren sijn quaet te temmen* (en spellingvarianten) (o.a. Prov. Teutonica 1551; Prov. Belgica 1610; Mergh. 1644; Harreb. 1858).
- *De hazen, en de snoode hoeren,
Zijn niet te temmen, noch te snoeren* (De Brune 1636).

11. *Hi bliuet biden man als die hase biden honden*

Bron: Prov. Comm. 74 / 425 (Delft 1495).

Betekenis: de haas blijft natuurlijk nooit bij de honden: hij gaat ervoor op de vlucht. Het gedrag van de haas dient hier weer als vergelijkingspunt.

Overlevering:

- *Hij blijft bij den man, als de haas bij de honden* (Harreb. 1858).

12. *Men soude eenen hase eer met eender tamburen vaen*

Bron: Prov. Comm. 84 / 533 (Delft 1495).

Betekenis: Bij de valkerij werden trommels gebruikt om het wild op te jagen, maar om bange dieren te vangen — zoals hazen b.v. — zijn trommels niet de aangewezen instrumenten. „Je moet niet aan iets onmogelijks beginnen”.

Overlevering en varianten:

- *Men sal eynen hasen eer mit eyner kloeken vanghen* (Prov. Comm. Deventer 1495).
- *Men solde enen hase eer mit ener cloeken vangen* (en spellingvarianten) (Hor. Belg. 16de eeuw; Harreb. 1858).
- *Ghy solt eer een hase mit en bouge vangen* (en spellingvariant) (Gem. Duytsche Spreekw. 1550; Kamper Spreekw. 1550).
- *Men soude eer hasen met bounnen vanghen* (Prov. Teuton. 1551).

- 't is quaat hasen met tamboeren vangen (Mergh 1614).
- Men vanght den haes met gheen tamboer (De Brune 1636).
- Al wie een snelle haes met trommels meynt te vangen, Die beet 'et qualik voor, en doet verkeerde gangen (Cats 1726).
- Het is kwaad hazen (of vogels) met trommels vangen (Harreb. 1858).
- Het is te vangen als een haas met eene trommel (Harreb. 1858).
- Men zou eenen haas eer met eene klok vangen (Harreb. 1858).
- Het is kwaad hazen (vogels) te vangen met trommels (Brouwers 1965).
- Hazen met trommels jagen (Brouwers 1965).
- Met trommels is het kwaad hazen te vangen (VD Spreekwdb. 1988).

Equivalenten in andere talen:

- Frans: - On ne prend pas le lièvre au (son du) tambour (tambourin).
 - (Vouloir) prendre les lièvres au son du tambour.
- Duits: - Mit der Trommel ist nicht gut Hasen fangen.
 - Mit der Trommel ist nicht gut Vögel fangen.
- Engels: - It is hard to hunt for (catch) a hare with a tabor.
 - To attempt catching hares with a fife and tabor.

13. *Ten sijn niet alle iaghers die horen blazen*

Bron: Prov. Comm. 94 / 649 (Delft 1495).

Betekenis: Schijn bedriegt. Op iemands uiterlijk kan je niet altijd afgaan.

Overlevering en varianten:

- *Het sijn al geene jagers, die den hoorn blazen* (en spellingvariant) (Harreb. 1858; Brouwers 1965).
- *'t Sijn allemaal geen jagers, die op het hoorn blazen* (Ter Laan 1950).
- *Het sijn niet allen jagers die op de hoorn blazen* (VD Spreekwdb. 1988).

Equivalenten in andere talen:

- Frans: - Ne sont pas tous chasseurs qui sonnent du cor.
- Duits: - Es sind nicht alle Jäger, die das Horn gut blazen.
- Engels: - All are not hunters that blow the horn.

14. *Tes quaet vosse met vossen vaen*

Bron: Prov. Comm. 96 (Delft 1495).

Betekenis: Gelijkgestemde of slechte mensen doen elkaar geen kwaad. Vgl.: „de ene wolf eet de andere niet”, „de ene kraai pikt de andere de ogen niet uit” en „kwade honden bijten elkaar niet”. Maar er is ook „men moet vossen met vossen vangen”: slimme mensen moet je met sluwheid verschalken.

Overlevering en varianten:

- *Tis quaet vossen met vossen te vangen* (en spellingvariant) (Gheurtz 1552; Tuinman 1726).
- *'t Is quaad vossen, met vossen vangen* (en spellingvariant) (Prov. Belg. 1610; Mergh 1644).
- *Het is moeilijk vossen met vossen te vangen* (Stoett 1916).
- *'t Is moeilijk een vos met een vos te vangen* (Hermans 1947).

15. *Die den anderen iaghet es selden wel gherust*

Bron: Prov. Comm. 269 (1495).

Betekenis: Wie voortdurend moeite doet een ander te bestrijden, dwars te zitten, heeft zelf ook geen rust.

Overlevering en varianten:

- *Wie een ander iaecht, die en rust seluer niet* (Gem. Duytsche Spreekw. 1550; Kamper Spreekw. 1550).
- *Wie een ander jaagt, staat zelf niet stil* (Stoett 1974; VD Spreekwdb. 1988).

Equivalenten in andere talen:

Frans: - Celui qui pourchasse un autre n'a lui-même aucun repos.

Duits: - Wer andere jagt, kann selbst nicht ruhen.

Engels: - War, hunting and law are as full of trouble as pleasure.

Het spreekt vanzelf dat dit geen exhaustieve lijst van Middelnederlandse weispreuken is: er kunnen er ongetwijfeld nog andere worden gevonden. Bovendien ligt het voor de hand dat veel weispreuken die voor het eerst in b.v. 16de-eeuwse spreekwoordenverzamelingen worden aangetroffen (zie Fias 1991) waarschijnlijk ook al vóór 1501 voorkwamen.

Er zijn in de periode van het Middelnederlands ook een aantal spreuken geattesteerd waarin de wolf voorkomt (o.a. *met wolven woont, met wolven huult* 1345 MNW, *als een wolf den anderen eet so es hongher inden woude* Prov. Comm. Delft 1495, *als die wolf out*

wort riden hem die crayen Prov. Comm. Delft 1495, *den slapende wolf en loopt gheen scaep inden mont* Prov. Comm. Delft 1495, *hongher drijft den wolf vten bosche* Prov. Comm. Delft 1495, *liet die wolf sijn loepen twolc liet sijn roepen* Prov. Comm. Delft 1495). De wolf was tot en met de 18de eeuw niet ongewoon in onze streken. Het was een zeer gevreesd dier dat erg tot de volksverbeelding sprak. Vandaar dat hij vrij veel voorkwam in spreekwoorden en zegswijzen. Ik reken die echter niet tot de weispreuken, omdat ze geen direct verband hebben met de jacht op wolven.

Wat opvalt als men de vijftien geciteerde Middelnederlandse weispreuken doorneemt, is dat vooral de haas (zevenmaal) en de hond (vijfmaal) te sprake komen, driemaal zelfs samen in dezelfde spreuk. Dit weerspiegelt getrouw het Middeleeuwse jachtbedrijf, waarin hond en haas een belangrijke plaats innamen. De hond was het voornaamste hulpmiddel, wapen en de trouwste metgezel van de jager, en de zgn. „lange jacht met windhonden” op hazen was zeer geliefd bij de lagere adel en de burgerij. Het was een jachtvorm die in het Vlaamse en Nederlandse polderlandschap bijzonder goed beoefend kon worden: de polder biedt immers de nodige loopruimte en vrij zicht en het is een uitermate geschikt biotoop voor hazen. Deze jachtmethode is in Nederland tot in 1923 blijven bestaan.

Een hoog percentage van de in Nederland en Vlaanderen bekende spreekwoorden is internationaal bezit. Dat geldt — zoals uit het voorafgaande blijkt — ook voor de weispreuken. Zelfs als er geen Latijnse, Duitse, Engelse of Franse equivalenten worden gevonden, is het nog maar de vraag of ze van Nederlandse of Vlaamse origine zijn. De herkomst en ouderdom van spreekwoorden is slechts bij uitzondering te achterhalen. Een belangrijk gedeelte is aan de Griekse en Romeinse oudheid ontleend. Het zou daarom voorzichtiger zijn om niet van „Middelnederlandse” maar van „in het Middelnederlandse taalgebied bekende of voorkomende” weispreuken te spreken.

3. DE FUNCTIE VAN WEISPREUKEN

Zowel in jagerskringen als onder taalkundigen heeft de zgn. „groene taal”, de jagersterminologie, aandacht gekregen en heeft men getracht er een verklaring voor te vinden. De interpretaties lopen nogal uiteen. Sommige auteurs zien de jagersterminologie als een taboetaal die deel uitmaakt van een stelsel magische handelingen, ritten en formules om zich van het jachtsucces te verzekeren (cf. Portengen 1931, Beurmann 1961, De Vries 1971). Die verbondenheid met het magisch-religieuze is vandaag bij onze jagers echter niet meer

aanwezig, hoewel hier en daar nog wel wat jagersbijgeloof voorkomt. Anderen menen in de groene taal een geheimtaal te herkennen: een terminologie waarvan jagers zich bedienen omdat ze iets te verbergen zouden hebben (cf. Van Ginneken 1914, Kat 1914, Fluck 1980). Het aantal geheime termen is echter té gering, zowel in de jagerstaal als in de wildstrokersterminologie, om van een echte geheimtaal te kunnen spreken (cf. Janssens 1980). Sommigen zien de jagersterminologie als een standstaal, als een onderscheidend kenmerk dus van een sociale categorie mensen (cf. Ott 1970). Ook dat is nu niet meer het geval: uit recente enquêtes blijkt dat de huidige jagers uit een brede waaier van sociale klassen afkomstig zijn (cf. *Wild, jacht en natuur* 1992-3, 21-22), maar in de late middeleeuwen en zeker tot aan de Franse Revolutie is dat vast wel anders geweest. Het beste kan de groene taal gekarakteriseerd worden als een vak- of bezigheidsterminologie met groeptaalkenmerken, d.w.z. een terminologie (en dus geen volledige „taal”; cf. Dalby 1965 en Dahles 1986) die de communicatie tussen jagers moet vergemakkelijken bij de beoefening van hun bedrijvigheid en die tevens de groepsidentiteit en de groepsverbondenheid bevestigt (cf. Bächthold-Stäubli 1931/32, Erich und Beitzl 1955, Ott 1970).

De weispreuken vormen een apart onderdeel van de groene taal. Voor het Nederlands zijn ze nog niet systematisch verzameld en onderzocht. Voor het Duits is dat al wel gebeurd, o.a. door Jacob Grimm en veel recenter door Kurt Lindner.

Het Duitse woord *weide-spruch* verschijnt voor het eerst in het midden van de 14de eeuw (cf. Lindner 1975) en de oudste Duitse weispreuken vindt men in een handschrift uit het midden van de 15de eeuw (Universitätsbibliothek München, Ms. 354, Bl. 54v-56v), met teksten uit de 14de eeuw. Die oudst-bekende Duitse weispreuken hadden verschillende functies. Sommige waren wekroepen, zoals *koppa waidman frisch vnd hayl, so wirt dir auch dein tayl* („steh rasch auf, Weidmann, frisch und heil, so wird auch dir dein Teil”). Andere dienden om tijdens de jacht informatie uit te wisselen, b.v. over de vluchtrichting van een hert in: *her laufft vber do grues der hirs mit gespalten fues* (grues = die jonge Saat). Met weer andere werd het wild aangesproken: *wart has auf, wart hin dar pas* („Pass auf, Has’, schau besser dahin!”), en misschien werden ze ook gebruikt om de dieren uit hun schuilplaats te verjagen. Veel weispreuken dienden om de hond — die als een echte gezelschap werd beschouwd — vriendelijk toe te spreken, te troosten of te waarschuwen (zoals in: *ge, geselle, da get her das swein, hüet dich lieber knecht, es mag wol ein eber sein*).

De Duitse weispreuken zijn nauw verbonden met de geschiedenis van de Duitse jagersgebruiken, vooral met die van de beroepsjagersgilden. In Duitsland hebben de jacht en jagerstaal een zelfstandige ontwikkeling doorgemaakt. Net als in de omringende landen was de jacht in de Duitse vorstendommen tot in de 19de eeuw een vorstelijk privilege. De jachttechnieken en de daarmee gepaard gaande terminologie werden echter bepaald door de beroepsjagers, die in dienst waren van de hoven. Net als de eerbare burgers in de Duitse steden, organiseerden de beroepsjagers, die vooral uit de lagere adel afkomstig waren, zich in gilden. Voordat een aspirant-jager in het „groene gilde” opgenomen werd, moest hij een meerjarige opleiding onder een leermeester doorlopen, niet alleen om de technische kennis van de jacht te verwerven, maar ook om de gildetaal, de Weidmannssprache, te leren (cf. Frevert 1952, Ott 1970). De toetreding tot het groene gilde ging gepaard met een inwijdingsritueel, waarbij de aspiranten o.a. weispreuken moesten opdreunen. Sommige spreuken hadden een vraag- en antwoordvorm, b.v. *sag an, wartman, wa lauffen die hund hin an? sy lauffen an der stund, ich hor weder jager noch hundt* (der Stund = gegenwärtig). En er waren ook een soort van raadselspreuken, zoals *Weydemann, tu mir kund, wodurch wird der edle Hirsch verwund? Das kann ich dir wohl sagen: tuts nicht der Jäger und sein Leithund so bleibt der edle Hirsch unverwund* (Frevert 1969). Net zoals bij initiatieriten in andere samenlevingen in verleden en heden, had de taal hierbij een rituele functie: samen met wijzigingen in kleding, uitrusting en titulatuur, bracht zij de statusverandering van de initiant tot uitdrukking. Op het niet kennen of niet correct gebruiken van de groene taal stonden lijfstraffen (cf. Döbel 1746).

Ook in de Poolse jachttraditie bestonden jagerskringen met inwijdingsrituelen, waarbij de aspirant niet alleen de juiste terminologie moest kennen, deelnemen aan vraag- en antwoordspreuken (zie o.a. in Brunona Kicinski, *Fryc*, Warszawa 1840 en in het etnografische werk van Stanistan Siarkowski uit 1882) en raadselspreuken oplossen, maar ook jagersgedichtjes moest kunnen opzeggen. Een (vertaald) voorbeeld:

Nadenkend over zijn lot
ging de haas op de grond zitten,
En in grote droefheid
legt hij zijn weeklacht uit.
„De natuur voor anderen zo aangenaam
geeft mij weinig plezier en is zelfs
onverdraaglijk. Waarom, dat versta ik
niet, onbreekt er mij zoveel!
Ik heb geen poten maar sprongen.

Mijn stappen noemt men sprongetjes.
Men zou kunnen denken dat ik doof ben
want ik heb geen oren maar lepels''.

Merkwaardig is dat dit gedicht op een Duits werk berust: *Hasleins Klage*. Het was in de 14de-15de eeuw over heel Europa verspreid in het Latijn (*Flevit lepus parvulus*).

Net zoals in Duitsland stonden er ook in Polen straffen op het niet (correct) gebruiken van de groene taal. Ten bewijze de volgende vertaling van een citaat uit een 16de-eeuws werk van Fabiana Sebastiana Klonowica (*Flis*, Krakow 1595): „Als de jager gebruik maakt van een andere taal dan de jagerstaal, dan is hij schuldig en mag hij terecht veroordeeld worden: de boom van waaruit hij jaagt en hijzelf zullen worden omgelegd''.

In Frankrijk heeft nooit een gilde-organisatie bestaan onder jagers. Vermoedelijk hangt dit samen met verschillen in de machtsverhoudingen tussen vorst en jagers in Frankrijk en Duitsland (cf. Dahles 1986). Maar dat de kennis en het gebruik van de groene taal onder de Franse hoofse jagers even belangrijk waren als in Duitsland en Polen, heb ik eerder al vermeld (cf. par. 1). In de Lage Landen is het waarschijnlijk niet anders geweest: onze jachttraditie heeft in de middeleeuwen immers sterk onder invloed gestaan van de Franse en iets minder ook van de Duitse (cf. Janssens 1992). In het (uit het Duits vertaalde) boekje *Jagersschool* (van Chr. F.G. Thon, Arnhem 1835) vinden we enige precieze informatie over de gestrengheid waarmee het foutieve gebruik van de groene taal bejegend werd: „Elke misslag in de taal, verrigtingen en gebruiken der jagers werd namelijk bij groote jagtpartijen met eenen weimesslag op de volgende wijze gestraft. De overtreder moest zich over een jaagbaar hert of een groot varken leggen en ontving ... 3 ponden of slagen met het weimes op den achterste'' (p. 139).

Onze oudste weispreuken zijn uitdrukkingen of zegswijzen waarin een behoorlijke portie op ervaring berustende kennis over het wild, de jacht, de natuur en het leven in het algemeen besloten ligt. Die kennis is handig verpakt in een beknopte, metrisch of ritmisch sterke formule, soms zelfs in rijmende versjes, die als een soort ezelsbruggetje kunnen fungeren voor wetenswaardigheden i.v.m. het jachtbedrijf. In sommige weispreuken werden ook morele waarden tot uitdrukking gebracht. Voor jonge weimannen was het een makkelijke manier om alle weetjes en ervaring van oudere jagers te onthouden. Weispreuken zijn dus een middel om kennis en wijsheid i.v.m. de jacht in een herkenbare en onthoudbare vorm vast te leggen. Het gebruik ervan onder jagers bevestigde en versterkte ook de groepsverbondenheid en was een teken van vakmanschap.

4. SLOTBESCHOUWINGEN

Een aantal Middelnederlandse weispreuken is vandaag nog bekend. Ze waren vaak ruimer toepasbaar dan alleen in de jagerswereld en zijn in het algemene taalgebruik doorgedrongen (b.v. „zo bang als een haas” en „het zijn niet allen jagers die op de hoorn blazen”), wat — gezien de bronnen waarin ze voor het eerst voorkomen — reeds in de middeleeuwen het geval kan zijn geweest. Van sommige ging de oorspronkelijke jachtbetekenis verloren (b.v. „met trommels is het kwaad hazen te vangen”). Van andere weispreuken is het gebruik verloren gegaan: we hebben ze nog in een oude bron bewaard, maar ze worden al lang niet meer gebruikt (b.v. „wie honden heeft, die jage voort” en „hij verliep alle honden, die ter jacht lopen konden”).

Ongetwijfeld zit een aantal onbekende spreekwoorden en zegswijzen i.v.m. het jachtbedrijf verborgen in oude bronnen. Dit zou al een voldoende reden kunnen zijn om de Nederlandse weispreuken systematisch te gaan verzamelen en publiceren, zoals in de buurtafen is gebeurd. Maar er is meer. In de weispreuken ligt nl. een brok cultuurgeschiedenis opgesloten: ze kunnen licht werpen op tradities, gebruiken, gewoonten en toestanden uit het verleden, ze kunnen inzicht geven in een mentaliteit die bij de huidige jagers voor een groot gedeelte niet meer aanwezig is. Ik hoop dan ook dat deze voorzichtige en voorlopige aanzet tot de studie van de Nederlandse weispreuken van anderen een solide vervolg zal krijgen.

Bibliografie

- BÄCHTHOLD-STÄUBLI, H. (Hrsg.) *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* IV (Berlin 1931/32).
- BEURMANN, A. *Der Aberglaube der Jäger* (Hamburg-Berlin 1961).
- BRAAS, A. *Législation de la chasse en Belgique* (Bruxelles - Liège 1954).
- BRANDER, M., *Hunting and Shooting. From earliest times to the present day* (London 1971).
- BROUWERS, L. *Het Juiste Woord* (Antwerpen-Utrecht 1965⁵).
- CATS, J. *Alle de wercken van den Heere* (Amsterdam / 's Gravenhage 1726).
- DAHLES, H. „De Groene Taal. Een verkenning naar de ontwikkeling en betekenis van de Nederlandse jagerstaal” in: *Sociologisch Tijdschrift* 13 (1986-2), 223-250.
- DALBY, D. *Lexicon of the Mediaeval German Hunt* (Berlin 1965).
- DAM, J.H. *Het jachtbedrijf in Nederland en West-Europa* (Zutphen 1953).
- DAVID, J. *Lot van Wijsbeyd ende Goed Gelvck* (Antwerpen 1606).
- DE BRUNE, J. *Nieuwe Wyn in oude Leerzacken* (Middelburg 1636).
- DECKERS, J. *Die Dietsche Doctrinale* (wrsch. 1345). Zie ook MNW X Bouwstoffen.
- DE VRIES, J. *Nederlands Etymologisch Woordenboek* (Leiden 1971).
- DE VRIES M. en L.A. TE WINKEL e.a., *Woordenboek der Nederlandsche Taal* ('s-Gravenhage 1882-).

- DÖBEL, H.W. *Jäger-Practica oder Der wohlgeübte und erfahrene Jäger. Eine Vollständige Anweisung zur ganz Hohen und Niedern Jagd-Wissenschaft* (Heitkamp (1746) 1964).
- DU FRESNE SIEUR DU CANGE, C. *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis* (Graz 1954²).
- ELIAS, N. *Die höfische Gesellschaft* (Darmstadt / Neuwied 1969).
- ERICH O. und R. BEITL, *Wörterbuch der deutschen Volkskunde* (Stuttgart 1955).
- FIAS, V. *Middelnederlandse spreekwoorden en zegswijzen i.v.m. het jachtbedrijf* (scriptie Universit  de Liège 1991, o.l.v. G. Janssens).
- FLUCK, H.R. *Fachsprachen* (München 1980²).
- FREVERT, W. *Das jagdliche Brauchtum* (Hamburg 1952).
- FREVERT, W. *Wörterbuch der J gerei* (Hamburg-Berlin 1969).
- GEERAERTS D. en G. JANSSENS, *Wegwijs in Woordenboeken* (Assen 1982).
- GEZELLE, G. *Vlaamse spreuken verzameld uit Guido Gezelle's Duikalmanak* (Tielt z.j.).
- GILISSEN, J. *Historische inleiding tot het recht I* (V.U. Brussel 1974).
- GRUTERUS, J. *Proverbia Belgica* (Frankfort 1610-1612).
- HARREBOMÉE, P.J. *Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal* (Utrecht 1858-1870).
- HERMANS, A.G.J. *Jagerswoordenboek* (Schiedam 1947).
- HERMANS, A.G.J. *Jacht en Taal* (Schiedam 1951).
- JANSSENS, G. *Jagerstaal* ('s-Gravenhage 1977).
- JANSSENS, G. *Wildstropsterterminologie in de Nederlandsprekende delen van België en het noordwesten van Frankrijk. Een lexicologische studie* (doct. diss., Gent 1980).
- JANSSENS, G. „De invloed van de Duitse Weidmannssprache op de Nederlandse jagerstaal. Een taalhistorische schets” in: H. Hipp (Hg.), *Niederlandistik und Germanistik. Tangenzen und Schnittpunkte* (Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main 1992).
- JENTE, R. *Proverbia Communia. Fifteenth century collection of Dutch proverbs together with the Low German version* (Indiana University, Bloomington 1947).
- KAT, P. *Klank en symbool* (1914).
- KLOEKE, G.G. *Kamper spreekwoorden. Naar de uitgave van Warnersen anno 1550* (Assen 1959).
- LINDNER, K. „Alte deutsche Weidspr che” in: *Fachliteratur des Mittelalters. Festschrift für Gerhard Eis* (Stuttgart 1975), 245-258.
- MATTHAEUS ANTONIUS, *Annales rerum in Hollandia et dioecesi Ultrajectina gestarum 1481-1483* (Lugduni Batavorum 1698-1710).
- MEIJER, G.J. *Ghemeene Duytsche Spreekwoorden: Adagia oft Proverbia Ghenoeft* (1550).
- MEIJER, G.J. *Les Proverbes Anciens Flamens et François, correspondants de sentence les uns aux autres, colligés et ordonn s par M. François Goedthals, Anvers, Christofle Plantin, 1568* (Groningen 1836).
- MERULA G.F.P.N., *Placaten ende Ordonnantien op't stuck vande Wildernissen* ('s-Gravenhage 1605).
- MESTERS, G.A. *Prisma Spreekwoordenboek* (Utrecht-Antwerpen 1964).
- NIERMEYER, J.F. *Mediae Latinitatis Lexicon Minus* (Leiden 1976).
- OTT, P. *Zur Sprache der Jäger in der deutschen Schweiz* (Frauenfeld 1970).
- PORTINGEN, A.J. „De jagerstaal en andere talen” in: *Eigen Volk* III (1931), 57-59.
- POTTER, D. *Der minnen loep* (wrsch. 1411). Zie ook MNW X Bouwstoffen.
- R HRICH, L. en W. MIEDER, *Sprichwort* (Stuttgart 1977).
- SMIT, J.P.W.A., *Het Brabantsche jachtrecht voor de regeering van Karel den Stouten* (Amsterdam 1911).
- SPRENGER VAN EIJK, J.P. *Handleiding tot de kennis van onze vaderlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke zegswijzen, bijzonder aan het dierenrijk* (Rotterdam 1839).
- STOETT, F.A. *Nederlandsche Spreekwoorden, Spreekwijzen, Uitdrukkingen en Gezegden naar hun oorsprong en betekenis verklaard* (Zutphen 1943⁵).
- STOETT, F.A. *Nederlandse Spreekwoorden en Gezegden verklaard en vergeleken met die in het Frans, Duits en Engels* (Zutphen 1974⁹).

- SWAEN, A.E.H. *Jacht-Bedryff (naar het hs. in de K.B. te 's-Gravenhage)* (Leiden, E.J. Brill 1948).
- TER LAAN, K. *Nederlandse spreekwoorden, spreuken en zegswijzen* (Den Haag 1950-1981¹³).
't Mergb Van de Nederlandsche Spreekwoorden (Amsterdam 1644).
- TUINMAN, C. *De oorsprong en uitlegging van dagelijkse gebruikte Nederduitse Spreekwoorden* (Middelburg 1726-1727).
- Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (Utrecht-Antwerpen 1984).
- Van Dale Spreekwoordenboek in vier talen* (Utrecht-Antwerpen 1988).
- VAN DER VORST, P. „Braconnier? Connais-pas!” in: *Revue du Royal Saint-Hubert Club de Belgique* (1956-6).
- VAN GINNEKEN, J. *Handboek der Nederlandsche Taal II* (Nijmegen 1914).
- VAN MAERLANT, J. *Spiegel historiael* (Weens handschrift, Hofbibliotheek 13708). Zie ook MNW X Bouwstoffen.
- VAN OORSCHOT, J.M.P. *Vorstelijke vliegers en Valkenswaardse valkeniers sedert de zeventiende eeuw* (Tilburg 1974).
- VAN WIJK, N. *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal* (met een supplement door C.B. van Haeringen) ('s-Gravenhage 1912 / 1936).
- Verschuere Groot geillustreerd woordenboek* (Antwerpen 1991).
- VERWIJS E. en J. VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek* ('s-Gravenhage 1885-1929).
- VON FALLERSLEBEN, H. *Horae Belgicae* (Breslau-Hannover-Leipzig-Göttingen 1830-1862).
- VON FORELL, F. *Sie jagen 1000 Jahre schon* (Hannover 1964).
- Wild, jacht en natuur* 1992-3 (Brussel).
- ZEGERUS, T.N. *Proverbia Teutonica Latinitate donata collectore et interprete* (Antverpiac 1551).